

Uwagi w przedmiocie umownego ograniczenia odpowiedzialności deliktowej

Remarks on the contractual limitation of tortious liability

Anna Malinowska, Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Typ artykułu: oryginalny artykuł naukowy.

Źródło finansowania badań i artykułu: środki własne Autorki.

Cytowanie: Malinowska A., (2017) *Uwagi w przedmiocie umownego ograniczenia odpowiedzialności deliktowej*, „Rynek-Spoteczeństwo-Kultura” nr specjalny (26)/2017, s. 105-108, <https://kwartalnikrsk.pl/Artykuły/RSK-Specjalny-2017/RSK-Specjalny-2017-Malinowska-uwagi-w-przedmiocie-umownego-ograniczenia-odpowiedzialnosci-deliktowej.pdf>

STRESZCZENIE

Celem artykułu jest przedstawienie problematyki umownej modyfikacji odpowiedzialności deliktowej, w kontekście dopuszczalności ograniczenia tej odpowiedzialności. Autorka rozważa dopuszczalność ograniczenia odpowiedzialności deliktowej, analizując poglądy doktryny, ponadto prezentuje problem wyznaczenia granicy możliwego złagodzenia odpowiedzialności, podejmując próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie o dopuszczalność stosowania art. 473 k.c. do reżimu odpowiedzialności deliktowej. Analizie poddano także zagadnienie dotyczące możliwości ograniczenia odpowiedzialności w przypadku umyślnego naruszenia norm, odnosząc się do zasady swobody umów a także klauzuli zasad współżycia społecznego.

Słowa kluczowe: ograniczenie odpowiedzialności, odpowiedzialność odszkodowawcza, delikt, umowna modyfikacja odpowiedzialności.

The purpose of this article is to outline the problem of the contractual modification of tortious liability in the context of the acceptable limitation of tortious liability. The author characterizes the limitation of tortious liability, analyzing individual views of the doctrine's representatives, and also presents the problem of determining the possible limit of tortious liability. The author addresses the question whether Article 473 of the Polish Civil Code could apply to the tortious liability. The analysis also covers the possibility of limiting liability in case of the intentional violation of norms, referring to the principle of freedom of contract and the principles of community coexistence.

Keywords: limitation of liability clause, liability for damages, tort, contractual modification of liability.

ABSTRACT

Wstęp

Zasady odpowiedzialności deliktowej zostały uregulowane w Tytule VI. Księgi trzeciej Kodeksu cywilnego. W polskim prawie cywilnym występują trzy podstawowe zasady odpowiedzialności z tytułu czynów niedozwolonych, a to odpowiedzialność oparta na zasadzie winy, na zasadzie ryzyka oraz na zasadzie słuszności (Radwański, Olejniczak 2014 : 197). Charakterystyczną cechą odpowiedzialności deliktowej, jest jej niezależność od istnienia pomiędzy podmiotami stosunku obligacyjnego. Obowiązek świadczenia ma charakter pierwotny i powstaje *ex lege* dopiero w chwili zaistnienia czynu niedozwolonego, który pociąga za sobą obowiązek naprawienia szkody (Banaszczyk 2018: Nb.2). Odpowiedzialność odszkodowawcza powstanie w takim wypadku niezależnie od łączącej strony więzi obligacyjnej. Przed wyrządzeniem szkody przedmiotowa więź nie musi w ogóle istnieć pomiędzy podmiotem wyrządzającym szkodę a poszkodowanym (Kuźmicka-Sulikowska 2011: 408). Dopiero zdarzenie powodujące szkodę, przy spełnieniu ustawowych wymogów dla przypisania odpowiedzialności podmiotowi powodującemu szkodę, skutkuje aktualizacją odpowiedzialności i powstaniem po stronie dłużnika zobowiązania do jej naprawienia.

Jako podstawowe przesłanki odpowiedzialności z tytułu czynów niedozwolonych można wyróżnić po pierwsze zdarzenie po-

wodzące szkodę, kolejno szkodę oraz zaistnienie adekwatnego związku przyczynowego pomiędzy zdarzeniem powodującym szkodę a szkodą. Do zdarzeń wynikających z czynów niedozwolonych znajdują zastosowanie ogólne zasady prawa cywilnego w przedmiocie zasad ustalania szkody a także, z pewnymi modyfikacjami, regulacje dotyczące ustalania związku przyczynowego pomiędzy zdarzeniem powodującym szkodę a szkodą (Radwański, Olejniczak 2014 :197).

Przyznanie uczestnikom obrotu możliwości dokonania umownej modyfikacji odpowiedzialności deliktowej, stanowi mechanizm mający na celu nadanie regulacji ustawowej bardziej elastycznego wymiaru, wydaje się więc, iż jest to zagadnienie, które warto poddać analizie. Co za tym idzie, celem jest podjęcie próby udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy istnieje możliwość umownego ograniczenia odpowiedzialności deliktowej, a jeśli tak to w jakich granicach.

Dopuszczalność umownego ograniczenia odpowiedzialności deliktowej

Już na początku rozważań, należy wskazać, iż co prawda umowna modyfikacja odpowiedzialności dłużnika z tytułu czynu niedozwolonego może zostać dokonana zarówno przed jak i po zaktualizowaniu się przesłanek tejże odpowiedzialności, jednak problem

dopuszczalności ograniczenia odpowiedzialności dłużnika z tytułu czynu niedozwolonego, oraz wskazania ewentualnych granic takiej modyfikacji, dotyczy w głównej mierze możliwości umownego ograniczenia przyszłej odpowiedzialności deliktowej. Z uwagi na ramy niniejszego artykułu, przedmiotem szerszych rozważań została objęta jedynie dopuszczalność umownego ograniczenia mogącej powstać w przyszłości odpowiedzialności deliktowej dłużnika.

Jedynie wzmiankowo wskazuję, iż w przypadku zaktualizowania się przesłanek odpowiedzialności dłużnika z tytułu czynu niedozwolonego, wierzycielowi przysługuje roszczenie o naprawienie szkody, co za tym idzie, to w głównej mierze od wierzyciela zależnym jest, czy będzie on dochodził swych praw. W sytuacji aktualizacji odpowiedzialności z tytułu czynu niedozwolonego oraz nabycia przez wierzyciela roszczenia względem dłużnika, kwestia umownego ograniczenia odpowiedzialności dłużnika nie przysparza znaczących problemów, gdyż wydaje się, iż brak jest podstaw by wykluczyć dopuszczalność zawarcia porozumienia dotyczącego zasad kompensaty konkretnej szkody, powstałej w wyniku zaistniałego już, zidentyfikowanego zdarzenia, będącego czynem niedozwolonym. Zasadnym wydaje się przyjęcie poglądu zgodnie, z którym uwolnienie dłużnika od odpowiedzialności już po powstaniu zobowiązania, może nastąpić w szczególności w formie zrzeczenia się przez wierzyciela przysługującego mu roszczenia, czy też poprzez zawarcie umowy o zwolnienie dłużnika z długu.

Za zagadnienie problematyczne można natomiast uznać dokonanie modyfikacji odpowiedzialności z tytułu czynu niedozwolonego jeszcze przed aktualizacją odpowiedzialności dłużnika. Umowna modyfikacja odpowiedzialności dłużnika w takim wypadku będzie dotyczyła mogącego w przyszłości powstać potencjalnego stosunku zobowiązaniowego, co za tym idzie występuje w takiej sytuacji realna potrzeba ochrony potencjalnego wierzyciela oraz wyważenia wzajemnych interesów stron w tym zakresie.

O ile możliwość umownej modyfikacji odpowiedzialności z tytułu naruszenia zobowiązania w reżimie odpowiedzialności kontraktowej i wprowadzenia do stosunku zobowiązaniowego klauzul modyfikujących podstawowy zakres odpowiedzialności dłużnika nie budzi wątpliwości, gdyż została, *expressis verbis* przewidziana w art. 472 k.c. *in principio* oraz art. 473 § 1 k.c. (Jastrzębski 2007: 801) (oraz pośrednio w art. 473 § 2 k.c. odnośnie ograniczenia odpowiedzialności), to brak jest analogicznej regulacji odnoszącej się do reżimu odpowiedzialności deliktowej, która wprost przyzwałaby na dokonanie umownej modyfikacji odpowiedzialności dłużnika z tytułu czynów niedozwolonych oraz wyznaczała granice dopuszczalnej modyfikacji.

Po pierwsze, należy wskazać, iż odnośnie dopuszczalności uprzedniej modyfikacji odpowiedzialności z tytułu czynu niedozwolonego oraz ograniczenia zakresu tejże odpowiedzialności, w doktrynie podnosi się, iż brak jest podstaw by przyjąć założenie, że wszystkie przepisy dotyczące odpowiedzialności deliktowej są przepisami bezwzględnie wiążącymi (Machnikowski 2014 : Nb. 142), co za tym idzie wydaje się, iż brak jest podstaw dla odrzucenia dopuszczalności uprzedniej modyfikacji odpowiedzialności deliktowej potencjalnego dłużnika.

Ponadto, przyjmuje się, iż na gruncie obecnie obowiązującego stanu prawnego, dopuszczalność umownej modyfikacji odpowiedzialności deliktowej można wywieść *a contrario* z dyspozycji art.

437 k.c., który przewiduje, niemożność wyłączenia, ani też ograniczenia z góry, odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną przez ruch mechanicznego środka komunikacji (art. 436 k.c.) oraz odpowiedzialności prowadzącego przedsiębiorstwo wprawiane w ruch za pomocą sił przyrody (art. 435 k.c.). Skoro bowiem art. 437 k.c. przewiduje niemożność ograniczenia lub wyłączenia z góry odpowiedzialności we wskazanych przypadkach, to wnioskując *a contrario* można przyjąć, iż w pozostałych sytuacjach uprzednia modyfikacja odpowiedzialności oraz stosowanie klauzul ograniczających odpowiedzialność dłużnika z tytułu czynu niedozwolonego jest dozwolona (Warkałło 1974: 330).

Możliwość ograniczenia odpowiedzialności *ex delicto*, można również wyprowadzić z regulacji art. 433 k.c. odnoszącego się do zbiegu reżimu odpowiedzialności deliktowej oraz kontraktowej, który wskazuje, iż prawnie skutecznym jest umowne wyłączenie dopuszczalności zbiegu roszczeń *ex delicto* i *ex contractu*. Z treści zawartej umowy może więc wynikać wyłączność reżimu kontraktowego oraz wyłączenie innych, niż reżim odpowiedzialności kontraktowej, podstaw potencjalnych roszczeń odszkodowawczych wierzyciela (Sajfan 2018: Nb 5-6).

Podnieść ponadto należy, iż dopuszczalność uprzedniej umownej modyfikacji odpowiedzialności deliktowej może być poniekąd upatrywana również w obowiązującej w polskim systemie prawnym zasadzie swobody umów (Warkałło 1974 : 327) wyrażonej w art. 353¹ k.c., zgodnie z którą strony mogą ułożyć łączący je stosunek wedle własnego uznania, o ile jego treść lub cel nie będą sprzeciwiać się właściwości stosunku, ustawie lub zasadom współżycia społecznego. Ponadto, dopuszczalność umownej modyfikacji odpowiedzialności zawsze należy badać przez pryzmat regulacji art. 58 k.c., uwzględniając okoliczności konkretnego przypadku.

W tym miejscu, należy wskazać, iż w świetle powyższych argumentów wydaje się, iż brak jest podstaw dla odmowy przyznania stronom stosunku prawnego możliwości uprzedniej umownej modyfikacji odpowiedzialności *ex delicto*, w tym poprzez ograniczenie zakresu tejże odpowiedzialności, w szczególności odnośnie naprawienia szkody na mieniu. Podnosi się, iż w tym zakresie trudno wskazać na szczególne zagrożenia dla interesu ewentualnego poszkodowanego (Machnikowski 2014: Nb 144). W przypadku jednak wyrządzenia szkody na osobie, wskazuje się, iż dopuszczenie uprzedniego ograniczenia odpowiedzialności deliktowej może być uznane za sprzeczne z zasadami współżycia społecznego oraz nieważne z mocy art. 58 § 2 k.c. Jak zauważają P. Machnikowski i A. Śmieja, „*W przypadku tak cennych dóbr, jakimi są dobra osobiste, wszelkie wątpliwości co do zakresu, w jakim powinny być one prawnie chronione, należy rozstrzygać na korzyść tego, kto może być w przyszłości dotknięty tego typu uszczerbkiem.*” (Machnikowski 2014: Nb 144). W tym miejscu, tytułem przykładu należy wskazać, iż przyjmuje się w szczególności, że nie jest możliwe wyłączenie odpowiedzialności za rażące niedbalstwo w sytuacji świadczenia usług o charakterze medycznym, w wyniku, którego doszłoby do szkody na osobie wierzyciela (Borysiak 2017: Nb.13).

Powyższe argumenty wskazują na generalną możliwość uprzedniej umownej modyfikacji odpowiedzialności deliktowej, w tym ograniczenia zakresu tejże odpowiedzialności, z zastrzeżeniem, iż każdorazowo należy badać dopuszczalność modyfikacji w odnie-

sieniu do konkretnych okoliczności faktycznych. Każdorazowo na względzie należy mieć również z jakim rodzajem obrotu mamy do czynienia (w szczególności w przypadku obrotu konsumenckiego należy wziąć pod uwagę regulacje ustawowe, ograniczające dopuszczalność wyłączenia odpowiedzialności przedsiębiorcy względem konsumenta).

Granica ograniczenia odpowiedzialności

Istotne zagadnienie wydaje się stanowić, określenie granicy złagodzenia odpowiedzialności deliktowej potencjalnego dłużnika oraz wyznaczenie maksymalnego zakresu, w jakim może nastąpić ograniczenie odpowiedzialności *ex delicto*. Jak zostało już zasygnalizowane w pierwszej części artykułu, podstawowe ramy dla umownego ograniczenia zakresu odpowiedzialności deliktowej stanowią normy prawne o charakterze bezwzględnie wiążącym. Każdorazowo dopuszczalność ograniczenia odpowiedzialności dłużnika powinna być badana przez pryzmat art. 58 k.c., a także w kontekście obowiązującej zasady swobody umów. Odnosząc się do norm regulujących odpowiedzialność deliktową, należy w szczególności mieć na względzie art. 437 k.c., który wprowadza zakaz uprzedniego ograniczenia lub wyłączenia odpowiedzialności przewidzianej w art. 435 k.c. i 436 k.c.

Należy zwrócić uwagę, że w reżimie odpowiedzialności kontraktowej granicę ograniczenia odpowiedzialności dłużnika za naruszenie zobowiązania wyznacza art. 473 § 2 k.c., który przewiduje, iż nie jest dopuszczalnym ograniczenie odpowiedzialności dłużnika z tytułu umyślnego naruszenia zobowiązania. Przyjmuje się, iż regulacja ta dotyczy jedynie umyślnego zachowania dłużnika i nie obejmuje swym zakresem rażącego niedbalstwa (Borysiak 2017: Nb.17). Interesującym zagadnieniem, jest rozważenie dopuszczalności stosowania do reżimu odpowiedzialności deliktowej art. 473 § 2 k.c., gdyż brak jest analogicznej normy, która przewidywałaby wprost nieważność podobnego postanowienia odnoszącego się do odpowiedzialności z tytułu czynów niedozwolonych. Z jednej strony wydaje się, iż art. 473 § 2 k.c. można uznać za pewnego rodzaju *superfluum* i proponowane jest nawet zrezygnowanie z tej regulacji (Zoll 2010 Nb.161), skoro uprzednie zwolnienie dłużnika z odpowiedzialności w przypadku umyślnego doprowadzenia do aktualizacji odpowiedzialności *ex delicto* czy też *ex contractu* i tak mogłoby być uznane za nieważne, z uwagi na sprzeczność z zasadami współzycia społecznego, jednakże z punktu widzenia nauki prawa, sama kwestia dopuszczalności stosowania art. 473 § 2 k.c., jako wyznaczającego granice złagodzenia odpowiedzialności deliktowej, stanowi interesujące zagadnienie, które warto poddać analizie.

W. Borysiak wskazuje, iż strony mogą postanowić, że w przypadku, gdy naruszenie zobowiązania, a to jego niewykonanie lub nienależyte wykonanie, będzie miało charakter czynu niedozwolonego, to dłużnik nie będzie za niego odpowiadał (Borysiak 2017: Nb.10). Wydaje się jednak, iż takie postanowienie, pomimo, iż dotyczy ograniczenia odpowiedzialności *ex delicto*, to jest ściśle powiązane z istniejącym już zobowiązaniem *ex contractu*. W takim wypadku, co prawda przedmiotowe postanowienie dotyczy modyfikacji odpowiedzialności deliktowej dłużnika, ale jest również ściśle powiązane z kontekstem naruszenia istniejącego zobowiązania *ex contractu* i w zasadzie dotyczy umownego wyłączenia zbiegu roszczeń *ex contractu* oraz *ex delicto*.

Z kolei, K. Zagrobelny podaje, iż jego zdaniem nie jest możliwe zastosowanie wprost regulacji art. 473 k.c. do reżimu odpowiedzialności deliktowej, z uwagi na fakt, iż znajduje się on w dziale regulującym skutki niewykonania zobowiązań i wprost nawiązuje do skutków niewykonania lub nienależytego wykonania zobowiązania *ex contractu* (Zagrobelny 2017 Nb: 13). Zdaniem autora, co do zasady możliwa jest umowna modyfikacja odpowiedzialności deliktowej oraz uregulowanie mocą umowy stron kwestii skutków naruszenia zasad postępowania w przypadku aktualizacji odpowiedzialności deliktowej, (Zagrobelny 2017 Nb: 13) jednakże nie przesądza on jasno o dopuszczalności zastosowania art. 473 k.c. oraz wyznaczenia w ten sposób granicy złagodzenia odpowiedzialności deliktowej.

Za dopuszczalnością jedynie analogicznego stosowania art. 473 k.c. do reżimu odpowiedzialności deliktowej opowiada się M. Gutowski, wskazując w szczególności na możliwość zbiegu roszczeń *ex delicto* i *ex contractu* oraz wzajemne oddziaływanie na siebie i przenikanie przedmiotowych reżimów odpowiedzialności (Gutowski 2016: Nb. 6).

Wydaje się, zasadnym przyjęcie, iż art. 473 k.c. znajduje zastosowanie do odpowiedzialności deliktowej w drodze analogii. Przedmiotowa regulacja wprost odnosi się, do zasad umownej modyfikacji odpowiedzialności za naruszenie zobowiązania *ex contractu*, wydaje się jednak celowym uznanie, iż § 2 może wyznaczać maksymalną granicę złagodzenia odpowiedzialności dłużnika również w przypadku ograniczenia odpowiedzialności deliktowej.

W kontekście powyższych rozważań oraz niemożności uprzedniego zwolnienia dłużnika z odpowiedzialności w przypadku umyślnego naruszenia zasad postępowania, w doktrynie podejmowane są próby formułowania „zasady bezwzględnej odpowiedzialności za *dolus*” bądź „za winę umyślną” (Warkałto 1974: 328 i n.). Należy się zgodzić, iż faktycznie brak jest jakichkolwiek argumentów przemawiających za dopuszczalnością uznania możliwości uprzedniego umownego wyłączenia odpowiedzialności, w przypadku umyślnego naruszenia zasad postępowania oraz wyrządzenia szkody, wydaje się jednak, iż tworzenie nowych kategorii pojęciowych i posługiwanie się proponowaną terminologią nie jest właściwe. Moim zdaniem, zasadnym i w pełni wystarczającym jest posługiwanie się po prostu terminem „odpowiedzialność” i nie ma potrzeby dokonywania sztucznych kategoryzacji, gdyż od razu potencjalnemu odbiorcy nasuwa się szereg pytań, w przedmiocie określenia po pierwsze, co ma oznaczać „bezwzględna odpowiedzialność”, a także, czy istnieje w takim razie „odpowiedzialność względna”.

Ponadto, nie można się moim zdaniem zgodzić z poglądem wyrażanym przez P. Graneckiego, który twierdzi, iż odpowiedzialność dłużnika za umyślne naruszenie zasad postępowania zawsze powinna wiązać się z sankcją po stronie dłużnika, gdyż jedną z funkcji przedmiotowej regulacji jest stworzenie dłużnikowi pewnego rodzaju dolegliwości za umyślne doprowadzenie do wyrządzenia szkody (Granecki 2001: 72). Moim zdaniem pogląd taki nie zasługuje na aprobatę, z uwagi na fakt, iż podstawową funkcją prawa zobowiązań nie jest funkcja represyjna oraz sprawienie dolegliwości nagannie postępującemu uczestnikowi obrotu prawnego. Wskazuje się, iż penalizacja odpowiedzialności cywilnej nie jest pożądana (Szpunar 1998: 134-135). Podstawową funkcją prawa zobowiązań jest regulowanie interesów majątkowych uczestników obrotu, a nie wymierzanie sankcji za naganne zachowanie tychże podmiotów.

W rezultacie, moim zdaniem nietrafnym jest również założenie, zgodnie z którym nie jest dopuszczalne wyłączenie odpowiedzialności dłużnika za umyślne naruszenie zobowiązania już po zajściu zdarzenia, wyrządzającego szkodę z uwagi na fakt (jak wskazuje autor) iż nie realizowałyby to proponowanej zasady bezwzględnej odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną umyślnie, a ponadto prowadziłyby do swoistego obejścia zakazu z art. 473 § 2 k.c. (Granecki 2001:76). Stanowisko takie, nie zasługuje na aprobatę, po pierwsze z uwagi na fakt, iż po zaistnieniu przesłanek odpowiedzialności i nabyciu przez wierzyciela roszczenia, interes wierzyciela jest chroniony, gdyż to od jego decyzji zależy, czy skorzysta on z prawa dochodzenia zaspokojenia od dłużnika. Należy wskazać, iż za faktycznie niedopuszczalne należałoby uznać zwolnienie dłużnika, ale z długu przyszłego, którego źródłem miałyby być umyślne naruszenie reguł postępowania powodujące odpowiedzialność deliktową, które dopiero miałyby nastąpić. Taka umowa byłaby sprzeczna z prawem, jej celem byłoby faktyczne obejście zakazu z art. 473 § 2 k.c., ponadto należałoby ją uznać za niezgodną z zasadami współżycia społecznego. W przypadku jednak istniejącego już po stronie dłużnika zobowiązania, brak jest moim zdaniem argumentów, przemawiających za wyłączeniem możliwości zwolnienia dłużnika z długu, czy też zrzeczenia się przez wierzyciela nabytego już przez niego roszczenia.

Podsumowanie

Powyzsze rozważania, prowadzą do wniosku, iż należy uznać, za dopuszczalną umowną modyfikację, w tym ograniczenie, odpowiedzialności deliktowej. Jako możliwe należy przyjąć zarówno ograniczenie odpowiedzialności przyszłej, jak i ustalenie mocą umowy stron zasad kompensaty, w przypadku zaktualizowania przesłanek odpowiedzialności deliktowej i nabycia przez wierzyciela uprawnienia do dochodzenia zaspokojenia.

Najważniejsze w moim przekonaniu, jest jednak podkreślenie, iż Kodeks cywilny nie przewiduje dopuszczalności uprzedniego łągodzenia odpowiedzialności dłużnika w sposób nieograniczony i zwolnienia go z odpowiedzialności w każdym możliwym przypadku naruszenia. Nie jest możliwym uprzednie zwolnienie przyszłego dłużnika z odpowiedzialności za umyślne zachowanie skutkujące wyrządzeniem szkody. Powyzsze należałoby uznać za sprzeczne z zasadami współżycia społecznego, chociażby z uwagi na fakt, iż prowadziłyby do przyzwolenia na umyślne wyrządzenie wierzycielowi szkody (które jest zresztą poczytywane jako wyrządzenie jej w sposób wysoce naganny (Ruszkiewicz 2014:Nb. 2). Brak jest więc podstaw dla uznania dopuszczalności uprzedniego ograniczenia odpowiedzialności dłużnika w przypadku zachowania o tak wysokim stopniu naganności, a przedmiotowa regulacja umowna, wykraczałaby poza zakres zasady swobody umów, a także stałaby w sprzeczności z dyspozycją art. 58 § 2 k.c. Ponadto przyjęcie dopuszczalności stosowania przez analogię normy art. 473 § 2 k.c. do reżimu odpowiedzialności deliktowej, przesądza o nieważności klauzuli, która wyłączałaby przyszłą odpowiedzialność deliktową dłużnika w przypadku zachowania umyślnego.

Bibliografia

1. Banaszczyk Z. (2018), *Komentarz do art. 415*, [w:] Pietrzykowski K (red.), *Kodeks cywilny. Tom I. Komentarz. Art. 1–449¹⁰*, Warszawa
2. Borysiak W. (2017) *Komentarz do Art. 473* [w:] Osajda K. (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa.
3. Granecki P. (2001), *Zasada bezwzględnej odpowiedzialności za szkodę wyrządzoną umyślnie (według kodeksu cywilnego)*, *Studia Prawnicze*, zeszyt 3-4, Warszawa.
4. Gutowski M. (2016) *Komentarz do Art. 473* [w:] Gutowski M. (red.) *Kodeks cywilny. Tom II. Komentarz. Art. 450- 1088*, Warszawa
5. Jastrzębski J. (2007), *O umownych modyfikacjach odpowiedzialności odszkodowawczej dłużnika*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego”, Rok XVI: z. 3.
6. Kuźmicka-Sulikowska J. (2011) *Zasady odpowiedzialności deliktowej w świetle nowych tendencji w ustawodawstwie polskim*, Warszawa
7. Machnikowski P. (2014) [w:] Machnikowski P., Śmieja A. (red.), *Prawo zobowiązań – część ogólna, System Prawa Prywatnego, Tom 6*, Warszawa 2014.
8. Radwański Z., Olejniczak A., (2014) *Zobowiązania – część ogólna*, Warszawa: C.H. Beck.
9. Ruszkiewicz B (2014) *Komentarz do art. 473* [w:] J. Ciszewski (red.) *Kodeks cywilny. Komentarz*, wyd. II.
10. Safjan M (2018) *Art. 443* [w:] Pietrzykowski K (red.), *Kodeks cywilny. Tom I. Komentarz. Art. 1–449¹⁰*, Warszawa.
11. Szpunar A. (1998) *Odszkodowanie za szkodę majątkową – szkoda na mieniu i na osobie*, Bydgoszcz
12. Warkałło W. (1974), *Klauzule wyłączające odpowiedzialność za szkodę a ubezpieczenie odpowiedzialności cywilnej*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny”, z. 3.
13. Zagrobelny K. (2017) *Art. 473* [w:] Gniewek E., Machnikowski P. (red.), *Kodeks cywilny. Komentarz*, Warszawa.
14. Zoll F., (2010) [w:] Olejniczak A., (red.), *System Prawa Prywatnego, T. 6 (suplement)*, Warszawa.